

СӨЗ ҚҰРАМЫ. ТҮБІР МЕН ҚОСЫМША

Нүрсейітова Перизат Ордабекқызы

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті

Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 2-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: **Анарбекова Гулжан Азизбековна**

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті мұғалімі

АННОТАЦИЯ

Мақалада сөзжасам, сөз және оның формалары, сөзге жалғанатын қосымшалары енгізіледі. Грамматикалық формаларын анықтайды, әр сөз табына тән категориялардың ерекшелігін қарастырады.

***Кілт сөздер:** сөзжасам, грамматикалық форма, түбір, қосымша, жұрнақ, жалғау, негізгі сөз, туынды сөз.*

WORD COMPOSITION. ROOT AND SUPPLEMENT

ABSTRACT

The article introduces word formation, word and its forms, additions to words. Determines the grammatical forms, considers the features of the categories specific to each word class.

***Key words:** word formation, grammatical form, root, addition, suffix, conjunction, main word, derived word.*

Сөзжасам сөз және оның формаларын тексереді. Сөз формасында сөздің негізгі және туынды түбірі біріккен, қосарланған, қысқарған сөздер, әр түрлі қосымшалар: сөз тудыратын, сөзге қосымша мағына беретін, сөз бен сөзді

байланыстыратын түрлері енеді. Сөз құрамының қарастыратын мәселелері грамматика сөзді тексергенде фонетикаға да, лексикаға да сүйенеді, олармен тығыз байланыста отырып, сөздің сырын ашады. Сөзден сөз тудырып, оларды бір-бірімен дұрыс байланыстырып, сөйлем ішінде әрқайсысын орын-орнына қою үшін көптеген морфологиялық заңдылықтарды білу қажет. Сөздің құрамы туралы мәселе XX ғасырдың бас кезінен, түркологияның бірлігі В.В Радловтың зерттеулерінде кездеседі. Содан бері бұл мәселеге көңіл аударылып, әртүрлі пікір алысулар мен жиындарда ғалымдардың тұжырымдамалары тиянақталып, жеке жинақтарда шыға бастады. Сөздердің жарты құралы екі бөліктен тұрады. 1.Түбір (негіз)тұлға(түбір морфемалар) 2. Аффикстер(қосымша морфемалар). Бұл ғылыми тұрғыдан дәлелденіп, бір ізге түскен пікірді Түрік тектес тілдердің көбінде сөздердің құрылым жүйесі анық көрініп тұрады. грамматикалық формаларын анықтайды. Әр сөз табына тән категориялардың ерекшелігін қарастырады. Сөз түбір мен қосымша сияқты түрлі бөлшектерден тұрады Негізгі түбір морфема сөздің әрі қарай бөлшектеуге келмейтін түпкі негізі деп саналады да, ол сөздің лексикалық мағынасын білдіреді. Сөздің бастапқы мағына беретін ең түпкі бөлшегі түбір деп аталады. Мысалы: жақсы, ғылым, адам, дәптер, тау, өзен, тіле, көр, тап, парасат. Түбірге жалғанған бөлшек қосымша деп аталады. Мысалы: жақсы+лық, ғылым+ды, адам+дық, дәптер+ге, тау+лар, өзен+де, адам+гершілік, ана+сы+мен. Қосымша жалғанған сөз қосымшалы сөз деп аталады. Қосымшаның екі түрі бар:

Жұрнақ-өзі жалғанған сөздің мағынасын өзгертіп, жаңа сөз тудырады және өзі жалғанған сөздің рең мәнін түрлендіреді. Жұрнақ екіге бөлінеді: 1)сөз тудырушы жұрнақтар; 2) сөз түрлендіруші жұрнақтар. Сөз тудырушы жұрнақ өзі жалғанған сөздің мағынасын өзгертіп, жаңа сөз тудырады. Мысалы, ақыл+ды+лық, көр+еген+дік, әдіс+кер+лік, қобыз+шы, шөл+ейт, құм+айт. Сөз түрлендіруші жұрнақ өзі жалғанған сөздің рең мәнін ғана түрлендіріп, негізгі мағынасын өзгертпейді,яғни негізгі мағынасын өзгертпейді, яғни негізгі мәннен ауытқымайды. Мысалы: жапырақ+ша, қора+шық, апа+тай, ата+й, сар+ғыш,

қыз+ғылым, көл+шік. Сөз тұлғасына қарай екіге бөлінеді: 1)Негізгі сөз-ары қарай бөлшектеуге келмейтін түбір тұлғадағы сөз. Мысалы: жұлдыз, жең, оқы, сегіз, шапшаң, орыс, ыдыс. 2)Туынды сөз-жұрнақ жалғану арқылы жасалған сөз. Мысалы: жұлдыз+шы, жеңіл+дік, оқы+мысты, бой+шаң, бүтжең+де, құрау+ла, еңбек+тен, сабыр+лы, арба+кеш, кітап+хана+шы. Туынды сөз әртүрлі сөз табына сөз тудырушы жұрнақ арқылы жасалады. Тілімізде бір түбірден әртүрлі жұрнақ жалғану арқылы тараған сөздер де бар. Мысалы: өн, өндіріс, өңгіш, өнім, өндіріс, өңгіз. Мұндай сөздер түбірлес сөздер деп аталады.

Жалғау-өзі жалғанған сөзін екінші сөзбен қарым-қатынасқа түсіріп, сөз бен сөзді байланыстырып, жалғастырып тұратын грамматикалық тұлға. Қазақ тілінде жалғаудың төрт түрі бар: 1)көптік жалғау; 2) тәуелдік жалғау; 3)септік жалғау; 4)жіктік жалғау. Көптік жалғаулары: -лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер өзі жалғанған сөздерге көптік мағына береді. Көптік жалғаулары буын үндестігі бойынша жалғанады. Көптік жалғауы мынандай жағдайда жалғанбайды: 1.Жеке даралап, санауға келмейтін заттардың аттарына: қант, су, шаш, тұз, май, бидай, күріш, мақта. 2. Халық, ру, ел аттарына: найман, қазақ, арғын, өзбек, татар, башқұрт. 3.Адамның ішкі сезімін білдіретін дерексіз зат есімдерге: қуаныш, тілек, ақыл, парасат, жақсылық, мейірім, ізеттілік, көмек, жолдастық. 4. Алдынан сан есім келген зат есімдерге:жеті нан, жиырма оқушы, алпыс балуан, тоқсан жылқы, мың қой, сексен түйе. 5. Алдынан көп, аз, бірталай, қыруар, қаржы, бірталай уақыт, аз жұмыс, әлденеше оқушы, бірнеше кітап. Тәуелдік жалғау-үш жақтың біріне меншіктілікті білдіретін грамматикалық категория. Сөздердің тәуелдік жалғауын қабылдауы тәуелдену деп аталады. Оңаша тәуелдеу-бір не бірнеше заттың бір адамға меншікті екенін білдіреді.Мысалы: біздің досымыз, олардың заттары, сендердің кітаптарың, сіздердің інілеріңіз. Тәуелдік жалғауы негізінен зат есімге жалғанады, сондай-ақ заттанған басқа сөз табына да жалғанады. Мысалы: біз бесеуміз, көзінің ағы мен қарасы. Тәуелдік жалғауы –нікі, -дікі, -тікі түрінде де кездеседі. Септік жалғау-сөздерді бір-бірімен байланыстырып, жалғастырып, оларды өзара

қарым-қатынасқа түсіріп тұратын қосымшаның түрі. Сөздердің жалғауларды қабылдап, өзгеру жүйесі септеу немесе сөздердің септелуі деп аталады. Қазақ тілінде жеті септік бар. Олар: атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес. Септік деген термин-сеп, жәрдем, көмек, дәнекер деген қғымды білдіретін сөздер. Әрбір септіктегі сөз белгілі бір сұрақтарға жауап береді. Сұраққа сәйкес әр септіктің арнаулы қосымшалары болады, олар септік жалғаулары деп аталады. Септік жалғаулары әр сөзге буын және дыбыс үндестігіне қарай әртүрлі нұсқада жалғанады. Септеудің екі түрі бар: жай септеу-септік жалғауының түбір сөзге жалғануы. Тәуелдеулі септеу-септік жалғауының тәуелденген сөзге жалғануы. Жіктік жалғау- бастауыш пен баяндауышты жақ және шақ жағынан қиыстыра байланыстырады. Сөздерге жіктік жалғаудың жалғануы сөздің жіктелуі деп аталады. Жіктік жалғауы жалғанған сөз сөйлемде негізінен баяндауыш қызметін атқарады. Мысалы: мен гимназия мектебінің оқушысымын. Қазақ тілінде есім сөздер де, етістік те, жекеше және көпше түрде жіктеледі. Сөзге қосымшалардың жалғануының орын-тәртібі болады. Жұрнақ сөз тудыратын және оны түрлендіретін бөлшек болғандықтан, үнемі түбірден кейін, жалғаулардан бұрын жалғанады. Жалғау сөз бен сөзді байланыстыратын қосымша түрі болғандықтан, сөздің соңында келеді. Мысалы: үгіт+ші+лер+іміз+дің, кітап+хана+шы+лар+ымыз+бен, көл+шік+тер+де.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. А. Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі» Алматы 1974 жыл
2. У. Байкабилов «Қазіргі әдеби тілі» Ташкент 2023
3. Ш.Бектуров «Қазақ тілі» Алматы 2006 жыл